

MƏDƏNİ İRS VƏ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞUN QORUNMASI PROBLEMİNƏ DAİR

Leyla Kərimova
Azerbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin dissertantı
E-mail: leyla.kerimova.79@mail.ru

Kəçmişdən miras alınan və müxtəlif əsaslarla gələcəyə də miras buraxmaq istədiyimiz dəyərlərin məcmusu olan mədəni irsin qorunması problemi getdikcə sivil dünyanı daha çox düşündürməkdədir. Mədəni irsin qorunmasında əsas məqsəd isə bütün insanlığın orta q mirası olaraq qəbul edilən, bəşəri dəyərləri təşkil edən mədəni və təbii varlıqları dünyaya tanımaq, toplumda bəhs mövzusu olan bəşəri mirasa sahib çıxacaq düşüncəni formalaşdırmaq və müxtəlif səbəblərlə dağılan, yox olmaqda olan mədəni və təbii dəyərlərin yaşadılması üçün gərəklə əməkdaşlığı və cəhdləri saxlamaqdır. Çünki ən uzaq tarixi keçmişə aid nailiyyətləri də özündə əks etdirdiyi üçün zamanın fəvqində duran mədəni irs gələcək nəsillər üçün örnək olmaq potensialını da özündə saxlayır.

Bu mənada, mədəni irsdə bu vaxta qədər "yaradılmış, hətta bir vaxtlar qəbul edilməyən, bəyənilməyən, lakin sonralar öz layiqli yerini tutan bütün sərəvətlər mühafizə olunur. Mədəni irs baxımından ənənə "mədəniyyət və ya sosial-siyasi təsisatların elə təkrar istehsalı mexanizmidir ki, onlara mürciət tarixin sınağından çıxması, tarixi keçmişdə mövcud olması faktı ilə əsaslandırılır" (1, s.78-79). Mədəni özünəməxsusluq isə başqa mədəniyyətlərdən alınmış və verilməyən, özündə spesifik xüsusiyyətləri ehtiva edən nadir mədəni qurumların mövcudluğu fenomenidir. Özünəməxsusluğun elmi anlayış kimi təyini prosesi bu gün də tədqiqatçıların müzakirə mövzularındandır. Prosesdə fərqli aspektlərin son dərəcə bir-birinə qovuşması səbəbindən bunların bir-birinə nisbəti problemi halda da tam aydınlaşdırılmamışdır.

Mədəni özünəməxsusluğun mövcudluğunun təsdiqi və tanınmasında L.Q.Morqan, F.Kaşinq, F.Boas kimi alimlər tərəfindən XIX əsrin sonlarında aparılmış etnoqrafik araşdırmaların mühüm əhəmiyyəti var. Mədəni özünəməxsusluğun mövcudluğu faktı həyat fəlsəfəsinin yaradıcısı sayılan V.Diltem, neokantçıların nümayəndələrindən V.Vindelband və Q.Rikkert, özünəməxsusluğun nadir və bənzərsiz komponentlərinin dərk olunmasında "mədəniyyət haqqında elmə" əsaslanan və "lokal sivilizasiyalar"ın nəzəriyyəçiləri - O.Şpenqler, A.Toynbi, P.Sorokin, N.Y.Danilevski, eləcə də klassik fəlsəfə tarixində mədəni inkişafın xətti-tərəqqi sxeminin tənqidçiləri tərəfindən qəbul

olundu (9). Kulturoloji fikrin diqqətlə maraqlandığı "özünəməxsusluq" anlayışı beynəlxalq mədəniyyət təşkilatlarını da məşğul etdiyindən YUNESKO-nun mədəni siyasət üzrə beynəlxalq konfransında (1982) identiklik də müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biri elan edilmiş, ali qurumun materiallarında "mədəniyyətin həyati nüvəsi"ndə yer almışdır (1, s.78).

Özünəməxsusluq hər bir cəmiyyətdə mədəni irs və nailiyyətlərin elə bir məcmusudur ki, hər bir inkişaf marhaləsində ona üz tutulması zəruri bir ehtiyac halına gəlir. Çünki "mədəniyyətlərin müxtəlifliyi öz təzahürünü insan birliklərinin özünəməxsus düşünmə, anlam və yaşam tarzında büruzə verir" (3, s.418). Bu mədəniyyət fenomeni ilə bağlı kulturoloji ədəbiyyatdakı ümumiləşdirici qənaəti belə ifadə etmək olar ki, bir xalq digərlərindən fərqləndirən mədəni cəhətlərin məcmusuna mədəni özünəməxsusluq (xüsusiyyət, orijinallıq) deyilir. "Mədəni özünəməxsusluq həmçinin insanların necə işləmələrində, hansı alətlərdən istifadələrində və ya necə mənzil tikmələrində, müalicələrində, necə qulluq etmələrində, necə nikaha girmələrində və ailə qurmalarında, necə istirahət etmələrində və s. özünü göstərir" (9).

Adətən bir toplum və millət digər toplum və millətlərdən fərqləndirən, ona özünəməxsus bir kimlik qazandıran, zaman və məkan daxilində təşəkkül etmiş hər cür maddi və mənəvi dəyərlərin cəmi (10) kimi xarakterizə edilən mədəniyyət fenomeni özünəməxsusluq anlayışını da ehtiva edir ki, bu məsələ bir sıra beynəlxalq sənədlərdə əksini tapmışdır. O cümlədən, "Mədəni özünəməxsusluq mədəniyyətin qorunması və təşviqi haqqında" Konvensiya (8) xüsusilə az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki fərqli mədəni özünəməxsusluğun qorunması, yaradılmağa davam edilməsi və cəmiyyətin bütün təbəqəsi ilə qovuşması (bir arada olması, görüşməsi) məqsədi ilə imzalanmışdır. Özünəməxsusluq və mədəni müxtəlifliklə bağlı müzakirələrdə bəhs mövzusu - "mədəni kimlik" anlayışı isə var olan şərtlərin sonradan yaradılan bir surəti kimi deyil, sosial və siyasi həyatın formalaşdırılmasına məhsuldar şəkildə qatılan bir güc səviyyəsində tərif edilir. Başqa sözlə, özünüifadə mədəni kimliklərin yarandığı sahə olaraq anlaşılmaqda-
dır.

Kimliklərin yaranmasına diqqət çəkən Jorge Larrain şəxsi kimliklərinin yaradarkən çox fərdin din, irq, sinif, etnik mənşə, cinsiyyət və milliyət kimi ballı qrup bağlarını və özəlliklərini paylaşdığı bildirməkdədir. Larrainə görə, mədəni kimliyi dərk etmənin ən azı iki yolu vardır: "İlk yol dar və qapalı, digəri geniş və açıq. Birincisini mədəni kimliyi tamamlanmış bir fakt kimi dəyərləndirir. İkincisi isə, mədəni kimliyi istehsal edilən, sürəklilə istehsal prosesi içində, heç bir zaman tamamlanmayacaq bir şey olaraq görməkdədir" (5, s.217). Kimlik insan həyatının vazkeçilməz bir parçası kimi müşahidə edilməkdədir. Kimlik bir şəxsin özünü təqdimatı və vəziyyətini ifadə etməsidir. Bu çərçivədə insanın çeşidli topluluqlara aidiyyətini göstərən milli, dini və ya etnik kimliklər ön plana çıxmamışdır. Kimlik ictimai varlıq olaraq insana xas xüsusiyyət, keyfiyyət və özəlliklərlə, birinin ballı bir kimsəliyini təmin edən şərtlərin bütünü şəklində qiymətləndirilməkdədir. Mədəni kimliklərin qorunması və varlığını davam etdirməsi günümüzün müzakirə mövzularındandır. Mədəni kimliyin tanınması qrupun üzvlərinin öz kimlikləri ilə ictimai sahəyə girmə bilmələrini tələb edir (6, s.18).

Mədəni kimliklər üzərinə aparılan müzakirələr özü ilə bərabər "mədəni müxtəliflik" anlayışını da gətirməkdədir və bu mənada mədəni müxtəliflik mədəni kimliklərin varlığını qoruduğu və özünü ifadə edə bildiyi bir sahə olaraq bilinməkdədir. "Müasir dünyada 180 dövlətin təxminən 600 yaşayan dil qrupu və 5000 etnik kimlikdən ibarət olduğu təxmin edilir" (6, s.18-19). Bu qədər zəngin dil qrupu, etnik kimlik və mədəni strukturun meydana gətirdiyi mədəni çeşidliliyə dair yanaşmalar fərqlilik göstərir. "Mədəni müxtəliflik" bir yandan qloballaşma prosesinin nəticələrindən biri kimi dəyərləndirilir və mədəni fərqliliklərin tanınması və dəstəklənməsi halında bütönlüyün təhdid altında ola biləcəyi irəli sürülür (6, s.19). Digər yandan isə, toplumda irq, etnik mənşə və dini inancların var olma və özünüifadə haqlarını gerçəkləşdirmələri şəklində təyin edilərək demokratikləşmənin bir parçası kimi müşahidə edilir.

Mədəniyyətdə kəşf edilən yeni məzmun - müxtəliflik dünya mədəniyyətlərinin çoxçalarılıqlıya yenidən baxmanı zəruriləşdirir. Əgər bu amilin tarixdə təzahür xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş olsaq, bunun vaxtilə "əkslik", "qütbləşmə", "ziddiyyət" kimi analoglarının mövcudluğu ilə rastlaşarıq. Mədəni müxtəlifliyin məhz bu prizmadan baxılması bu gün də davam etməkdədir ki, hətta sosial-siyasi aspektlərlə də müşayiət olunur (3, s.419). Bəzən mədəni müxtəliflik - milli azlıqlar və hər cür dini, dil, mədəni, cinsi, etnik qrupun varlığını qoruma, davam etdirmə və inkişaf imkanının təqdimatı şəklində təqdim edilir. Yəni mədəni kimliklərin özlərini var etmə və davamlılığını qoruya bilmələrindədir. Bu mənada siyasət bilicisi Vill Kymlickanın "ictimai mədəniyyəti" şəklində ifadə etdiyi mədəniyyətdə ictimai nizamlaşmalar və qanuna uyğun tədbirlər önəm qazanmaqdadır. Kymlicka modern dünyada bir mədəniyyətin sosial həyat içində vücuda gəlməsi üçün o mədəniyyətin təşkilatı olaraq - məktəblərdə, mediada, iqtisadiyyatda, idarəçilikdə müəyyənlik qazanması zərurətini vurğulayır. Mədəni müxtəliflik, təbii ki, çoxmədəniyyətlik, mədəniyyət və kimlik anlayışları ilə əlaqəli olduğundan anlayışın müəyyən bir tərifinin verilməsi və ya sərhədlərinin cızılması çətindir. "Çoxmədəniyyətli toplum termini ümumi şəkildə, mənşə, yaşama

şəkli və ya geniş mənada mədəniyyət baxımından bir-birlərindən fərqli insanların birlikdə yaşadığı toplum olaraq dəyərləndirilir" (4, s.23). Çoxmədəniyyətli bir cəmiyyət iki və ya daha çox sayda mədəni topluluğun bilindiği toplum kimi təqdim edilərkən, "bütün milliyətlər, ictimai birliklər və mədəni topluluqlar üçün riski ən az səviyyəyə endirmə tələbi" deyə biləcəyimiz çoxmədəniyyətlik vahid bir milli kimliyə inananlar, mədəniyyətinin izini etnik kimliklərdə axtaranlar və dinlərini milli mədəniyyət qismində görənlərdən ibarət üç tərəfin arasında ədalət və bərabərlik vəziyyətini necə təmin edə biləcəyimiz" soran bir tapmaca olaraq təzahür edir (6, s.19-20).

Çoxmədəniyyətlik 1980-ci illərdən etibarən modern cəmiyyətə və milli dövlət modelinə gətirilən tənqidlərlə artan qloballaşma meyillərinin nəticəsi olaraq yayılmış bir sosiomədəni faktıdır. İqtisadi və siyasi tarazlıqlardakı dəyişikliklərin bir nəticəsi olan çoxmədəniyyətlik bəznədə yetişdirdiyi dəyişikliklərdən ötrü iqtisadi və siyasi inkişafa təsir etməyə də namizəddir. Adətən, çoxmədəniyyətlik fərqli mədəniyyətdən olan insanların bir arada yaşadığı toplum, çoxmədəniyyətçilik isə fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşamasını təmin edən tanınma siyasəti kimi nəzərdən keçirilir. ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi ölkələr tarix boyunca çeşidli etnik və milli qruplardan sürəklilə köç alması ilə tərif edilə biləcək çoxmədəniyyətli toplum strukturuna örnəkdir. Həm çoxmədəniyyətliyyətin necəliyi, həm də nəticəsi kimi ortaya çıxan siyasi təsirlər baxımından bu ölkələr arasında önəmli fərqliliklərə rəğmən hamısının sahib olduğu orta xüsusiyyət, milli kimlikləri az və ya çox sürəklilə köçdən təsirlənmələrindədir. Belçika və İsveçə kimi ölkələr isə toplumdakı qrupların az və ya çox dərəcədə, uzun bir keçmişə sahibləndiyi çoxmədəniyyətli toplumlara örnək göstərilə bilər. Çoxmədəniyyətliyyətin yaxın dövrdə artdığı və ölkənin dini, mədəni və siyasi baxımdan təsirə məruz qalan əsas əhəlisinin təsiri altında olduğu çoxmədəniyyətli toplum modelinə örnək olaraq Danimarka, Fransa və İsveç göstərilir. Bu tip toplumlarda, ümumilikdə, əsas səlahiyyətlərə sahib güclü dövlətlər var olduğu və mərkəzi siyasi həll yolları axtarıqları görünməkdədir (6, s.20).

Çoxmədəniyyətlik anlayışı içində bir yandan fərqli mədəniyyətlərin bir-birlərinə qarışmadan yan-yana yaşama haqqının olduğu, hər mədəniyyətin özünə aid xüsusi yaşayış sahələrinə sahiblənərək yaşaya bildiyi əhəli mərkəzli bir anlayış ön plana çıxır (6, s.21). Digər tərəfdən, bu anlayış fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirlənmələri üzərinə dayanar hər cür əritmə siyasəti praktikasını mərkəzə alan, mədəniyyətsizləşmə vasitəsilə əldə edilən bir qarışıq mədəniyyətin birləşdiriciliyi kimi dəyərləndirilməkdədir. Bu prosesə ən əlaqəli örnək ABŞ-dəki çoxmədəniyyətlik təcrübəsidir.

Daha çox qəbul edilən qənaət budur ki, çoxmədəniyyətlik mədəni plüralizm prinsipi ilə bərabər işləyən və azadlıq, xoşbəxtlik, fərdi fərqliliklərə hörmət prinsipləri üzərində modelləşmiş bir düşünmə halı olaraq mənə qazanır. Rəsmi ideologiyaya çevrildiyi hallarda ölkə birliyi, rifah, ictimai rifah kimi ünsürlərə söykənən fikirlər və ideal-lar toplusu əsas götürülür. Çoxmədəniyyətlik, fərqli etnik-mədəni mənşələrə sahib topluluqların özünəməxsus kimliklərinin qorunmasını təsdiqləyən model olaraq, topluluqlarüstü yeni bir tərz olaraq bir milli kimliyin çətrini altında, hər növ mədəni kimliklərə yaşayış

sahəsi açmaqda və onların bu sahədə varlıqlarını qorumaları üçün dəstəkləməkdədir (6, s.21).

Mədəni kimlik, mədəni müxtəliflik, insan haqları və birgəyaşayış qaydaları ilə bağlı olan tolerantlıq isə multikulturalizmin fokus nöqtəsini əmələ gətirdiyi üçün insan haqq və vəzifələrinin bir bütün halında dəyərləndirilməsi zərurətə yaranır. Eyni ərazilərdə min illərlə birgə yaşayan insanların mədəni müxtəlifliyi və zənginliyindən meydana çıxan kulturoloji yaradıcıları dəstəkləyərkən mövcud mədəni irsin qorunması və dinamik inkişafı da diqqətdən qaçırılmamalıdır. Son illərin tədqiqatları bunu deməyə əsas verir ki, müxtəliflik idarə edilərsə, "zənginlik", idarə edilməzsə, "təhlükə" olar. Fərqli mədəniyyət, dil, din və irqə mənsub olan fərdlərin bir arada çalışdığı fəaliyyət sahələrində fərqliliklərin yaxşı idarə edilməsi əhəmiyyətlidir. Əks halda insanlar arasında bir sıra münaqişələrin yaşanması ehtimalı artmış olur.

Fərqli çevrələrdəki insanların bir araya gələrək meydana gətirdikləri geterogen (müxtəlif cinsli) qrupların fəaliyyət göstərdikləri mühitdə müxtəliflikdən bəhs etdiyimiz zaman unutmayaq lazımdır ki, müxtəliflik hər sahədə fərqliliklər toplusudur. Bir çox dünya ölkələrində mövcud etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olaraq obyektiv səciyyə kəsb edir. Bu müxtəlifliklər xalqların etnik-mədəni dəyərlərini səciyyələndirməklə

həyatlarında müxtəlif əhəmiyyət daşıyır və həmin xalqların həyat baxışlarının və fəaliyyətlərinin bünövrəsini təşkil edir. Sosial ədalət, imkanların bərabərliyi, demokratiya və s. anlayışlar sırasına daxil edilən multikulturalizm cəmiyyətin inkişafının məhsulu kimi təşəkkül tapdığına görə mahiyyəti etibarilə ilk növbədə sosial bir hadisədir. Ona görə də multikulturalizm siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, mənəviyyət kimi digər sosial hadisələrlə qarşılıqlı münasibətə girərək onlara təsir göstərir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunması və inkişafını nəzərdə tutan multikulturalizm insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin də üzvi bir hissəsidir.

Demokratiyanı mədəniyyətin ali meyarı kimi səciyyələndirən tədqiqatçılar öz baxışlarında diqqəti ilk növbədə bəşəriyyətin sivil birgəyaşayış istəyini özündə əks etdirməsinə yönəldiblər. Bu mənada kulturoloji fikirdə müasir dünyadakı inteqrasiya proseslərinin, demokratik mühitin, tolerantlıq faktorunun mədəni özünəməxsusluğun qorunmasındakı roluna dair yanaşmalar əhəmiyyətli yer tutur. Ümumilikdə isə çağdaş mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanın dünyəvi və dini dəyərlər seçməndəki mövqeyi həm dözümsüzlük, həm də tolerantlıq meyarlara baxımından bəşəriyyətin gələcəyi üçün aktualıq kəsb edir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004, 264 s.
2. Ensaroğlu Yılmaz. Modernləşmə Sürecində Çoxkültürlülük. Çevirenlər: Hale Akay və digərləri. İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
3. Əliyeva Sədaqət. Mədəni müxtəliflik – sosial-siyasi dəyər kimi. Kulturoloqların II Milli Forumu (Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, Bakı, 3 iyun 2010-cu il). Bakı: Elm, 2010.
4. Hans İrguar. İsveçte Çoxmədəniyyətlik. Hazırlayan: Ebru Uzpeder. Avropa Birliyi Prosesində Dil Haqları, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, İstanbul, 2003.
5. Jorge Larrain. İdeoloji və Mədəni Kimlik Üçüncü Dünya Gerçeği. Çeviren: Neşe Nur Domaniç. İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.
6. Katurman Evin. Kültürel Çeşitliliğin Medyada Temsili: TRT Örneği. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
7. Kymlicka Willy. Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi. Çeviren: Abdullah Yılmaz. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
8. Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya. Paris, 20 oktyabr 2005-ci il. <http://e-qanun.az/frame-work/19041>.
9. Ovçennikova Y.A. Mədəni özünəməxsusluq. www.belgeler.com, <http://www.countries.ru/library/terms/cultvs.htm>
10. Yılmaz Nedime. Kültürel dəyərlərimiz. <http://ahmeteminseyhan.blogcu.com/medaniyetler-arsi-dialog/8842591>

Резюме

В статье, ссылаясь на выводы исследователей и суть международных документов, уделяется внимание широкораспространенным взглядам на защиту культурного наследия и идентичности.

Ключевые слова: культура, культурное наследие, своеобразие, разнообразие, культурная принадлежность, идентичность, толерантность, демократия.

Summary

The article deals with the protection of cultural heritage and identity, referring to the conclusions of researchers and international documents.

Key words: culture, cultural heritage, national originality, diversity, identity, tolerance, democracy.